

КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ НА СТЕАТИТОВА ИКОНА С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА АРХАНГЕЛ ГАВРИИЛ ОТ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Диана Косева-Тотева, Деян Рабовянов

CONSERVATION AND RESTORATION OF THE ICON IN STEATITE WITH THE ARCHANGEL GABRIEL OF VELIKO TARNOVO

Diana Kosseva-Toteva, Dejan Rabovyanov

Abstract: Among the discovered works of Christian art in church No. 22 of the Trapezitsa Fortress during 2017, a special place has had an icon in steatite. 7 fragments were found, covered with numerous dirt and soil deposits. The state of the fragments is complicated by the fact that parts of relief are colored in separate places, while others are covered with leaf gold. The resistance of the pigment in a damp environment and in direct contact with oxygen is significantly reduced, and there is practically no adhesion between the sheet gold and the stone surface.

After cleaning the parts it became clear that they belong to the one and the same portable icon. On the icon are presented Archangel Gabriel. A part of the inscription called Gabriel is preserved. It is shown in full-length, with spread wings, located under the canopy, resting on two columns. He is dressed in an imperial suit with a division, loros and a cloak, dressed in pearl-covered shoes. The two arms of the archangel are lifted aside. With his left hand he holds a rod, and with the right one on which the end of the cloak is tipped, he probably held an orb. The left end of the icon on which the right wing of the archangel stood, the right pairs of columns and the canopy, and the beginning of the inscription, have not survived. After the restoration we tried to reconstruct the approximate dimensions of the icon: height – 11 cm; width 9.0 cm. The state of the icon makes it possible to reconstruct and color it. Only two colors are used – cinnabar and gold. The frames profile, the handle of the rod, the background between the canopy and the frame, the cloak and the inscriptions are colored with red pigment. With leaf gold is covered the loros and strips on the sleeves, the canopy arch, the capitals and the bases of the columns, the wings of the figure and the front of the frame.

There are a number of stylistic features, as well as a variety of artistic techniques that, according to us, put the date of the steatite work at issue in the beginning of the 11th century.

Keywords: church, fortress Trapezitsa, icon in steatite, orlief, Early Byzantine period, division, loros, canopy.

През 2017 г. при редовни археологически проучвания в Южната част на крепостта Трапезица, под ръководството на Деян Рабовянов, е открита нова църква, означена с пореден № 22 (Рабовянов 2018, 462 – 465; Рабовянов 2019, 478 – 480). Църквата е едноапсидна, с размери 6,20 x 15 м, и е имала стенописна и керамопластична украса. Интерес при проучването, което продължи и през следващия сезон, предизвика добре запазената източна част с основата на олтарната маса. Нейният стълб, с размери 100 x 90 см е изграден от трамбована глина, измазана с дебела мазилка, която впоследствие е стенописана. Практиката да се използват зидани стълбове за олтарни маси, украсени със стенописи и покрити с малко по-широки каменни плотове, е позната от църковното строителство на Балканите и Византия през XII – XIV в. (Тотев, Ботева 2018, 607 – 637). Опиращата се до дъгата на апсидата основа на олтарната маса е оформила малко пространство, върху което бяха намерени заровени цяла група паметници на християнския култ, датирани от края на IX до края на XIII в.¹ (Рабовянов 2018а, 46 – 47; Рабовянов 2019а, 49 – 50). Новооткритите паметници са положени като дарове, за да подсилят „светостта“ на храма. Всички те са участвали в култовата практика и с малки изключения са по-стари с векове от църквата, функционирала през XIV в. (Рабовянов 2019а, 49 – 50; Тотев, Ботева 2018, 622, 634, обр. 12).

Сред откритите творби на християнското изкуство особено място заема една стеатитова икона, на която е посветено настоящото изследване. Тя е открита начупена, с множество замърсявания и почвени налепи, но независимо от това стеатитът е лесно разпознаваем материал. В продължение на няколко дни бяха открити 7 стеатитови парчета, за които все още не знаехме дали са от една или повече икони. След огледа стана ясно, че се касае за една единствена икона с портативни размери.

Поради напредналия есенен сезон и мократа земя частите се откриваха трудно, а дългият им престой в земята в различна по своя физико-химичен състав среда, значително затрудниха първоначалното им почистване. Състоянието на фрагментите се усложняваше от факта, че части от релефа са оцветени на отделни места, а на други камъкът е покрит с листово злато. Устойчивостта на пигмента във влажна среда и при пряк досег с кислород е значително намалена, а между листовото злато и каменната повърхност практически липсва адхезия. От друга страна обаче, химическият състав и свойства на стеатита го правят силноустойчив в различна химична среда

¹ Сред тях са 9 цели и половинки бронзови кръстове-енколпиони, части от бронзов и железен процесийни кръстове, оловна евлогия, фрагмент от меден обков с многофигурна композиция, стеатитова икона, кука от поликанделабър, пинцети, закопчалка от книга, сребърна пластина с апликирано изображение на светец и фигура на светец от украсата на реликвар.

и при физико-химична обработка². Всички тези първоначални наблюдения бяха определящи за подбора на технология за повърхностно почистване с хладка вода и влажни тампони. След почистването се установи, че стеатитът е със сивобял цвят с бледозелен оттенък³.

Стеатитът по принцип е мек камък и подлежи на лесна скулптурна обработка и полиране. Това го прави широко използван от хилядолетия, както за направата на обемни фигурки и релефи, така и за изработката на съдове, вази и пр. През средновизантийския период този материал става особено популярен в приложното изкуство. Той се превръща в значително по-евтин ефектен заместител на слоновата кост за майсторите от константинополските императорски ателиета. До наши дни са оцелели значителен брой фрагментирани или изцяло запазени византийски стеатитови икони. Като художествен импорт, или християнски реликви, стеатитовите икони са достигнали големи градове и крепости на Балканите, Русия и Западна Европа (**Kalavrezou-Maxeiner 1985**). Част от тези творби са откривани в манастирски и църковни съкровищници, което показва, че стеатитовата продукция е пазена и високо ценена. Друга, не малка част от творбите на стеатитовата пластика е открита при археологически проучвания на различни средновековни обекти, каквото е примерът със средновековно Търново (**Totev 1992**, 123 – 138).

Византийските стеатитови икони, подобно на релефите върху слонова кост са оцветявани и позлатявани (**Connor 1998**, 67 – 72; **Kalavrezou-Maxeiner 1985**, 31 – 32). Такъв е случаят с разглеждания стеатит, открит на Трапезица. На отделни места при него добре личат оцветявания с червен пигмент (цинобър), а на места се забелязват следи от позлатяване с листово злато, което, както споменахме, в повечето участъци е опадало. Тук цветовата схема включва топли цветове (червен и злато), балансирани от естествения цвят на камъка (бледозелен). Не се откриват сигурни следи от оцветяване в студена гама (синьо или зелено)⁴. Подобно редуциране на цветовете само до червено и злато може да се види при известния релеф от слонова кост, т. нар. триптих от Арбавил, съхраняван в Лувъра, който се приема като

² В петрологията стеатитът е известен с името талкохлорид $Mg_3Si_4O_{10}(OH)_2$. Стеатитът издържа температура до 1 600 С, а вследствие високия си топлинен капацитет максимално акумулира топлинната енергия и дълго и равномерно я отдава. Химичната устойчивост на този камък е изключително висока. Той устоява на въздействието даже и на силни киселини, повърхността му могат да разяждат само много силни основи. – **Talc Mineral Data** (21.12.2018).

³ На външен вид стеатитът представлява камък със сив цвят, непрозрачен е, а в зависимост от примесите цветът може да е и бял, кафеникав, със зеленикав или жълтеникав оттенък, а рядко червен или тъмновишнев. Повърхността му е матова. – **Talc Mineral Data** (21.12.2018).

⁴ На две места се забелязват едва доловими бледи петна, които биха могли да бъдат следи от отдавна измит син пигмент, но засега няма сигурни доказателства за това.

емблематичен пример в приложното изкуство на така наречения Македонски ренесанс (867 – 1056) (Connor 1998, 19), както и при стеатитовата икона от X в., съхранявана в Музея за изкуство и история във Виена (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. I, cat. no. 1).

Поради меката си структура стеатитовата повърхност, особено когато е полирана и стои в неподходящи условия, лесно се наранява. За разлика от релефите от слонова кост портативните стеатитови икони нямат предпазни рамки или кутии⁵. Този сериозен недостатък при запазването на стеатитовата продукция, през XIII – XV в. насочва поръчителите да инкрустират стеатитовите релефи в друг материал, обикновено дърво или метал, т.е. се получават разнородни като материал, многосъставни творби. Това се е случило и с разглежданата икона. При престоя на стеатитовите фрагменти в пръста твърдите кварцови песъчинки, както и някои по-едри и твърди каменни образувания механично са наранили изгладената повърхност, която не може повече да бъде възстановена.

Първият открит фрагмент от иконата е отчупен от долният десен ъгъл на правоъгълно поле. Върху него се различава, база с двойка завързани колонети (Kalavrezou-Maxeiner 1985a, 95 – 103). Обикновено тези възли, украсяващи колоните са изпълнени по-реалистично, докато тук възелът е ъгловат и на пръв поглед изглежда като обикновено привързване на колоната. Базата представлява сферично тяло, стъпило върху двустъпална основа. Сферата е украсена със спираловидни ленти, запълнени с низ от дребни перли и над нея също е поставен двустъпален орнамент. Колонките не са кръгли, както най-често се срещат, а са с призматична форма. Те са изправени върху широката скосена долна рамка и се извисяват покрай крайната вертикална рамка. Челната страна на рамката на иконата е украсена от гравирани двойна лента, пресечена от къси успоредни линии, оформящи низ от малки правоъгълни зъбци. Скосените части на рамката и корпусите на двойните колонки са оцветени в червен пигмент (цинобър). Фронталите страни на рамката и основата на базата са били покрити със златен варак. Не далече от основата на колонките, върху скосената част на долната рамка е запазено стъпало от крак обут в обувка, украсена с ленти и перли. Колонките и кракът са изпълнени във висок релеф и се открояват ясно върху дълбоко отнетия фон (обр. 1).

Вторият фрагмент е логично продължение на крайната вертикална рамка, завършвайки с част от горния десен ъгъл (обр. 2). На него добре се вижда края на двойката колони, над които стои капител, оформен по идентичен начин като базата. От него започва извивката на ажурен балдахин, украсен с фриз от акантови листа. Върху колоните личат следи от оцветяване

⁵ Изключение правят няколко монументални релефи, каквито са фрагментите от икони от Херсонес и Търново, при които рамките са широки и високи и реално предпазват скулптираната повърхност (Totev 1992, 130, fig. 12; Чичуров 1991, 90, кат. № 89).

в червено. Двата описани фрагмента се прикрепват точно един към друг и оформят десния край на иконата с правоъгълни очертания. На места има малки липсващи парчета или отчупвания от релефа.

Третият фрагмент е с почти триъгълна форма и е отчупен от горната средна част на правоъгълното поле (обр.3). Върху него е запазен висок хоризонтален бордюр. Челната страна на тази рамка е украсена от гравирани двойна лента, пресечена от къси успоредни линии, подобно на тази от предишните два фрагмента. Под рамката, непосредствено до вътрешния ръб, се опира арковидния ажурен балдахин, върху който е оцеляла малка част от листовото позлатяване.

Сред паметниците на стеатитовата пластика са познати само две ранни икони с подобни балдахини. Едната се пази в музея за изкуство и история във Виена (**Kalavrezou-Maxeiner 1985**, Pl. I, cat. no. 1., p. 92), а другата е тази, която в момента разглеждаме. За разлика от иконата от Виена, където балдахинът е триредов с очертан купол, този на разглеждания паметник от Трапезица е едноредов и много по-сempъл, но орнаментът и при двата е напълно еднакъв. Най-често зенитът на подобна куполна форма бележи средата по горната хоризонтална линия на иконата. Под балдахина, върху тънката гладка повърхност, е гравирани нимб, очертан от лента, украсена с къси перпендикулярни насечки. Във вътрешността на нимба личи вдлъбнатината от отлюспена част от стеатитовия камък. В дясно от нимба, почти под балдахина е гравирани двуредов означителен надпис с името ГАВРИ/НЛ. В дълбочина буквите са запълнени с червен цвят и добре се открояват на фона на гладката повърхност. Между втория ред на надписа и нимба се очертава в сравнително по-висок релеф горната част на жезъл, представляваща кръст, оформен от шест сфери, украсени със спираловидни гравирани линии. Дългата дръжка на жезъла е оцветена в червен цвят. В долния край нейното продължение прекъсва, поради отчупване. Дръжката на жезъла е проектирана върху гравирани очертания на крилото. Силуетът на последното е очертан от двойна линия, а вътрешността е запълнен с четири реда островърхи, къси пера на подкрилието, украсени със спираловни линии. В долната част на фрагмента се виждат части от дългите пера на крилото. Върху крилото са оцелели нищожни следи от позлатяване. Разглежданият фрагмент в горната си част плътно прилепва към предишния, като оформят горния десен ъгъл на иконата.

Четвъртият фрагмент представлява малък отлюспен участък, върху който е запазен страничен ограничителен кант, с част от дългите пера на крилото на архангела, който плътно прилепва към неговата горна част (обр. 4).

Петият фрагмент е също малък по размери и представлява продължение на предишния, т. е. оформя дългите пера на крилото на архангела (обр. 5). Краят на най-дългото перо е останал върху първият фрагмент (обр. 1). По сходен начин са представени крилата на архангелите върху две стеатито-

ви икони от XI и XII в. (**Kalavrezou-Maxeiner 1985**, Pl. 4, cat. no. 3, Pl. 17, cat. no. 30).

Шестият фрагмент е с най-голям размер и е съществен за иконографията и стила на разглежданата икона (обр. 6). Най-общо той е ситуиран около центъра и лявата част на изобразителното поле. На него е запазен сравнително голям участък от тънката стеатитова основа, върху която се различава долната част от второто, дясно крило на архангела и част от драперията на наметалото, праметната върху дясната му ръка. Релефът е нисък и се откроява с помощта на дълбока гравирани линия и оцветяване с червен цвят.

В дясната част на фрагмента е запазена почти изцяло фигурата на архангел Гавриил, представен в цял ръст. Той е във фронтална диспозиция на тялото и леко обърната в полупрофил наляво глава. В долната част се показва глезенът на десния крак. Релефът на фигурата е значително по-висок от основата на иконата, което я прави ясно разграничена от останалите детайли. Архангелът е облечен в императорски костюм – с дивитисион, лорос и наметало. Дивитисионът е със семпла украса, изразяваща се в елегантни вертикални дипли, но в областта на раменния пояс и лактите на ръцете тези гравирани гънки създават изключително реалистична представа за сгъването на ръцете. На това място дивитисионът е украсен с широки ленти, които от двете страни са ограничени от двойна линия, а в средата са запълнени с мрежеста ромбовидна украса, върху която е било положено листово злато. В долния край дългата туника завършва с широка лента ограничена от тесни бордюри, а в средата се редуват зиг-заговидно разположени триъгълни полета, запълнени с успоредни линии, гравирани под различен наклон.

При изработката по-голямо старание е вложено в украсата на лороса. В горната си част той се извива около шията, пада върху раменете и се спуска право надолу, достигайки долния край на дивитисиона. Лоросът е ограничен от тесни бордюри, а в средата е запълнен от гравирани повлекова украса, съчетана със зиг-заговидна линия. Лоросът е бил покрит от листово злато, от което са останали незначителни следи.

Третият елемент от облеклото е наметалото, сплетено пред гърдите, като тясна препаска, спуска се откъм гърба, обвива таза и е праметната през дясната ръка на архангела, където свободно пада, под формата на изящна дипло. Орнаменталната украса върху него е идентична на тази върху лороса, но е изпълнена в по-едър мащаб. Наметалото е оцветено в червено.

Главата на архангела е изпълнена орелефно, с изключително старание и грижа за детайла. Лекото обръщане на главата в полупрофил наляво е умело балансирано от погледа, който е отправен надясно. Лицето е с кръгъл овал, меки преходи между челото, очите, носа, устните и брадичката. Скулптирането на образа се отличава с редица специфични особености, които отразяват интереса и предпочитанието на автора на творбата към класическите модели на античното статуарно изкуство.

Шестият фрагмент се свързва с петия (обр. 5), върху който ляга главата на архангела и с първото парче (обр. 1), в областта при краката. В крайна сметка всички открити фрагменти се съединиха помежду си и стеатитовата икона придоби относително цялостен вид (обр. 7, 8). Нейните запазени размери са: 10,9 см височина; 7,2 см ширина; 0,9 см дебелина на рамката и релефа на главата и балдахина; 0,5 см дебелина на релефа на фигурата и 0,2 см дебелина на фона. Разликите в дебелината ясно показват тристепенното изграждане на релефа във височина.

Върху иконата е представена фронтално фигурата на архангел Гавриил. Той е показан в цял ръст, с разперени крила и е разположен под ажурен балдахин, опрян на две колони. Архангелът е облечен в императорски костюм с дивитисион, лорос и наметало, обут в обшити с бисери обувки. Двете му ръце са спуснати плътно до тялото, а в лактите са вдигнати настрани. С лявата си ръка архангелът държи жезъл, а с дясната, върху която е праметнат краят на наметалото, държи кълбо. Китките и дланите и на двете ръце не са запазени. Всъщност липсва целият ляв край на иконата, върху който са стояли дясното крило на архангела, десният чифт колони и балдахина, както и началото на означителния надпис – (ο αγιος). След реставрацията опитахме да реконструираме приблизителните размерина правоъгълната икона: височина – 11 см; ширина 9,0 см.

Състоянието на иконата дава възможност да бъде реконструирано и нейното оцветяване. С червен пигмент са оцветени профилите на рамката, дръжката на жезъла, фонът между балдахина и рамката, наметалото и надписите. С листово злато са покрити лоросът и лентите по ръкавите, арката на балдахина, капители и бази на колонките, крилата на фигурата и челата на рамката. Правоъгълната форма на рамката на иконата има леки изкривявания, подобно на повечето стеатитови творби. Това още веднъж показва, че иконата е била инкрустирана в друг материал и по тази причина не е отделено голямо внимание на изравняването на рамката, която в много от случаите остава скрита.

Характерът на орнаменталната украса – повлечи, щриховани полета насочват иконата към групата на стеатитовите паметници от XI – XII в., но някои отбелязани по-горе стилови особености, както и разнообразните художествени похвати, според нас, поставят датировката на разглежданата стеатитова творба в края на X, началото на XI в. Смесването на различни стилови почерци, традиционна и нестандартна декорация и отбелязаните своеобразни иконографски белези насочват към по-широка амплитуда за търсене времето на нейната изработка. Все пак едно стесняване на датировка в XI в. на този етап от изследванията ни се струва най-уместна.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Византийский Херсон 1991: Византийский Херсон. Каталог выставки. Редакция И. С. Чичуров, Москва, 1991./Vizantiiskii Kherson. Katalog vystavki. Redaktsiia I. S. Chichurov, Moskva, 1991.

Рабовянов 2018: Д. Рабовянов. Археологически проучвания на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен“ в гр. Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2017. София, 2018, 462 – 465./D. Rabovyanov. Arheologicheski prouchvania na obekt „Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Yuzhen“ v gr. Veliko Tarnovo. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2017. Sofia, 2018, 462 – 465.

Рабовянов 2018а: Д. Рабовянов. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен“. Българска археология, 2017 (каталог към изложба). София, 2018, 46 – 47./D. Rabovyanov. Arheologicheski razkopki na obekt „Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Yuzhen“. Balgarska arheologia, 2017 (katalog kam izlozhba). Sofia, 2018, 46 – 47.

Рабовянов 2019: Д. Рабовянов. Археологически проучвания на обект „Средно-вековен град Трапезица – сектор Южен“ в гр. Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2018. София, 2019, 478 – 480./D. Rabovyanov. Arheologicheski prouchvania na obekt „Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Yuzhen“ v gr. Veliko Tarnovo. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2018. Sofia, 2019, 478 – 480.

Рабовянов 2019а: Д. Рабовянов. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен“. Българска археология, 2018 (каталог към изложба). София, 2019, 49 – 50./D. Rabovyanov. Arheologicheski razkopki na obekt „Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Yuzhen“. Balgarska arheologia, 2018 (katalog kam izlozhba). Sofia, 2019, 49 – 50.

Тотев, Ботева 2018: К. Тотев, Н. Ботева. Реликви и дарове в някои църкви от времето на Второто българско царство. – In: *Laudator temporis acti studia in memoriam Ioannis A. Božilov, Vol. II, Ius, imperium, potestas litterae ars et archaeologia*. Съставител Ив. Билярски. София, 2018, 607 – 637./К. Totev, N. Boteva. Relikvi i darove v nyakoi tsarkvi ot vremeto na Vtoroto balgarsko tsarstvo. – In: *Laudator temporis acti studia in memoriam Ioannis A. Božilov, Vol. II, Ius, imperium, potestas litterae ars et archaeologia*. Sastavitel Iv. Bilyarski. Sofia, 2018, 607 – 637.

Connor 1998: C. Connor. *The Color of Ivory. Polychromy on Byzantine Ivories*. Princeton University Press. 1998, 67 – 72.

Kalavrezou-Maxeiner 1985: I. Kalavrezou-Maxeiner. *Byzantine icon in steatite*. Wien, 1985.

Kalavrezou-Maxeiner 1985a: *The Byzantine Knotted Column*. – *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos*. Ed. By Speros Vriionis. Malibu, CA, 1985, 95 – 103.

Totev 1992: К. Тотев. *Icones et croix de steatite de Tarnovo (Tarnovgrad)*. – *Cahiers Archeologiques*, 1992, № 40, 123 – 138.

Talc Mineral Data: <http://webmineral.com/data/Talc.shtml#Xcp2E9IzYdU>